

Liturgia online – <http://www.liturgia.hu>

Szerző Guzsik Tamás

Cím Szégyenfából megdicsőült jel (gondolatok a kereszt-szimbolikáról)

Tárgyszavak kereszt, szimbólumok, ikonográfia

AH I/4. 1999

dr. Guzsik Tamás:

Szégyenfából megdicsőült jel (gondolatok a kereszt-szimbolikáról)

Legegyszerűbb és talán leggyakrabban használt jelölés a mindennapi életben a két, egymásra merőlegesen helyezett vonal, azaz a kereszt-alak. A matematikában az összeadás (átlósan elhelyezve a szorzás), kérdőíveken az adott válasz, ábrákon a kiemelt pont jelölésére szolgál. Írástudatlanoknál a névalírást helyettesíti, személynév előtt az illető már elhalálozott voltára utal - felekezeti hovatartozástól függetlenül. Függvényekben, grafikonokon az ábrázolt mennyiségek, folyamatok irányát és mértékét jelöli ki. De a geodéziai, hadászati, orvostudományi használata is általános (szál-kereszt, cél-kereszt, stb.). A keresztény kultúrkörben kifejlődött európai és Európán kívüli művészetekben e jel külön tartalmat is kapott, amennyiben a kereszt-forma az évszázadok során a kereszténység legfontosabb jelképévé vált. A megfeszített Jézust ábrázoló figurális változata (feszület) mellett szakrális épületek térformáiban, nyílás-kialakításaiban, ornamentális díszítményeiben is föllelhető a tudatos alkalmazása. Egyes területeken (pl. örmény kultúra) szinte általános és kizárólagos szakrális forma a kereszt. Kialakulását, fejlődését és elterjedését érdemes alaposabban is végiggondolni.

A téma kifejtése előtt talán nem fölösleges néhány filológiai és ikonográfiai kérdést pontosítani. Az ennek kapcsán tett megállapítások is közelebb visznek bennünket a kereszt-szimbolika megértéséhez. Ugyanakkor talán sikerül néhány téves föltételezést és következtetést is eloszlatni.

A Krisztus-követők vallási megjelölésére szolgáló "keresztény" vagy "keresztyén" elnevezés nem a "kereszt" szóból származik. A magyar nyelvben meglévő szótő-azonosság (kereszt - keresztény) föltehetően szláv hatású (kreszt - krisztjansztvo), s nem kizárt, hogy a keresztények kezdeti alacsonyabb társadalmi helyzetére is utal (kresztyányin = földműves, jobbágy). Utóbbi teóriát a nyelvészek egy része nem osztja. A reformált egyházak korai anyanyelvi használatából máig fönmaradt "keresztyén" elnevezés utal arra, hogy a kifejezés megalkotói is érezték ezt, hogy t.i. a szónak nem a "kereszt-követő", hanem a "Krisztus-követő" tartalmat kell visszaadnia. A példaképpül szolgáló latin (crux - populus christianus) vagy germán (Kreuz - Christentum) megfelelők világosan mutatták ezt a különbséget. A

bevezetőben idézett örmény kultúrkörben is élesen elválnak a kereszt (chacs) és a kereszténység (kriszdonéutyun) megjelölés.

A zsidó diasporáktól fokozatosan elkülönülő Krisztus-hívőket a II. század elejétől kezdték keresztényeknek nevezni, először Antiochiában. De a római forrásokban már az I. század végétől találunk erre utalást: "...akiket a sokaság bűneik miatt gyűlölt, és Christianusoknak nevezett. Christus, akitől ez a név származik, Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus procurator kivégeztette." (Tacitus, *Annales*, III. XV, 44.). Josephus Flavius "keresztények felekezeté"-ről beszél (*Antiquitates Judaicae*, XVIII.), míg ifj. Plinius már e vallás rohamos terjedéséről tesz jelentést (*Epistolae*, X, g7,). Maga a "Krisztus" név a héber eredetű "messiás" (massijah) szó görög fordítása, a "khrüsztosz" személynévvé alakult változata; jelentése: "fölkent". A zsidó vallási irodalomban a várt megváltót jelenti. Péter apostol Jézusra vonatkoztatva mondja: "Te vagy Krisztus, az élő Isten fia" (Mt. 16, 16.). Az elmondottakból következik, hogy a "megkeresztelés" kifejezés és rítus sem a keresztre utal. Ez ismét csak a magyar nyelv hangalak-beli azonosságából, és a keresztelés szertartásánál használt jelképekből adódó félreértés.

A már idézett nyelvekben a kereszt - kereszttség más-más szótövből ered: Kreuz - Taufe (német), crux - baptismus (latin), chacs - mgördutyun (örmény). A görög "baptein", "baptizein" ige jelentése: elmerít, megmos. Erre az ősi, jelképes bűnbánati és megtisztulási szertartásra utal János Jordán-menti keresztelése (Mt. 3, 4-15.). Jézus ugyanezzel a feladattal küldi szét tanítványait: "Menjetek tehát, tegyétek tanítványommá mind a népeket! Kereszteljétek meg őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevére..." (Mt. 28, 19-20.). Más fordításokban; pl. a Baptista Egyházban használatos Bibliában ragaszkodtak a "merítések meg őket" kifejezéshez, mint szó szerinti fordításhoz. Más helyen Jézus tanításában utal a megtisztulás és az ő keresztthalála közötti kapcsolatra, pl. Mt. 10, 39. Az adott szövegkörnyezetben ez egyértelműen Jézus keresztthalálára ill. a tanítványok üldöztetésére, vértanúságára utal. Ennek ellenére a keresztelés rítusának legkorábbi, II. századi leírása (*Didakhé*, 7.) csupán a lemerítésről vagy vízzel lemosásról rendelkezik, nem tartalmaz utalást a kereszt-áldozattal való kapcsolatra. Tertullianus leírásából ismerjük a II. század végén Karthagóban szokásos keresztelési módot, de ugyanezt a rítust megtaláljuk a vele egykorú alexandriai (kopt) szertartásrendben is: a keresztelendőket a lemosás után olajjal is megkenték (Tertullianus, *Adv. Marcionem*, I, 14.). Ez ismét csak a keresztelendőnek a krisztusi fölkentségét hangsúlyozza ki. Megjegyzendő, hogy valamennyi keleti liturgiában él ez a hagyomány oly módon, hogy a kereszteléskor mindjárt a bérmálás szentségét is kiszolgáltatják, s olajjal "kenik föl" a megkereszteltet. Nyugaton csak a VIII-IX. században vált önálló szertartássá a bérmálás. A kereszt-jelnek a rítus során történő használata, mint ábrázoló liturgikus jelkép szintén ennek a kornak a terméke.

A szenvedéstörténetnek egyes jeleneteit mutató ábrázolások, sőt maga a kereszt-

forma is számos félreértést rejtenek, ezért szólnunk kell magáról a keresztre feszítésről, mint "műveletről" is. A római halálbüntetésnek ezt a talán legkegyetlenebb módját csak rabszolgákra és nem római polgárjogú szabadokra szabhatták ki, főbenjáró bűn esetén. Maga a kereszt két részből állt: a függőleges oszlop (stipes) a vesztőhelyen volt fölállítva és rögzítve. Az elítélt csak a vízszintes szárat (patibulum) vitte a kivégzés helyére, kiterjesztett karjaira és a hátára kötve. Megbotlás, elesés esetén így a kezekkel való támaszkodás eleve kizárt volt. Így alapvetően téves a "keresztvitel" tradicionális ábrázolása, ahol Jézus az egész keresztet az egyik vállán átvetve viszi. Ez fizikailag is kizárt: a legóvatosabb becslés szerint is csak maga a patibulum 40-50 kg, a teljes kereszt súlya így egy mázsánál több lenne. A kivégzés előtt módszeresen (éheztetés, ostorozás) legyengített áldozat ezt képtelen lenne hordani. Csak tágabb értelemben tartozik ide, hogy Cyrenei Simon kényszerítése Jézus keresztjének a hordozására (Mk.15,21-22.) sem értékelhető valamilyen humánus, könyörületes gesztusnak. A kirendelt hóhéroknak az ítéletet az előírt módon végre kellett hajtani, nem fordulhatott elő az, hogy az áldozat már útközben meghalt. Így a végrehajthatóság érdekében kellett a kereszt-hordozáson könnyíteni. A keresztre feszítés a földön, fekvő helyzetben kezdődött, a patibulumra kötözött karok fölszögezésével (csuklónál, és nem a tenyér közepén - amint ezt az ábrázolások legtöbbször mutatja!). Ezután húzták föl a patibulumot az áldozattal együtt a stipes tetejére. Itt a patibulumot rögzítették, a karokat tartó köteleket leoldották. Az így "megereszkedett" test lábait feszítették a stipeshez, és a boka fölött egy vagy két szöggel rögzítették. A haldoklás (fulladásos halál, embólia) meglassítása érdekében esetenként támaszokat alkalmaztak a lábfejnél vagy a farcsont alatt (sedile, cornu), az esetleges gyorsítás érdekében viszont eltörhették a lábszárcsontokat (crurifragium), megszüntetve ezzel a lélegzéshez szükséges feltámaszkodás, megemelkedés lehetőségét. Erre vonatkozik az evangéliumi utalás (Jn.19, 32-34.), mely szerint az akkor már halott Jézus lábszárait nem törték meg. A holttestet azután a szögek kihúzásával, néha a szögezett végtagok csonkolásával távolították el a keresztről. Jézus keresztre feszítését az evangéliumok nagyon szűkszavúan tárgyalják. Ez magyarázható azzal is, hogy a szerzők közül egyedül János volt szemtanú, de magyarázható azzal is, hogy az evangéliumok születésének, leírásának az idején maga a módszer általánosan ismert volt. Más, egykorú forrásokból, leírásokból, régészeti leletekből is rekonstruálható a keresztre feszítés végrehajtási módja. 1968-ban Jeruzsálemben tárták föl egy keresztre feszített rabszolga sírját (ú.n. Yohanan-sír), valamint a "Torinói lepel" néven ismert halotti gyolcs lenyomatai is viszonylag pontos tájékoztatást adnak. Utóbbival Vizi Zászló: A torinói halotti lepel c. könyve (Bp.1987.) részletesen foglalkozik.

A fentieknek sem az elolvasása, sem a leírása nem hálás feladat. Ugyanakkor szükséges, mert így válik szembetűnővé a keresztre feszítés és annak ábrázolásai között kimutatható számos ellentmondás. A kereszt-hordozás, valamint a fölszögezés helyének téves ábrázolására már utaltunk. A tövis-koronázás Jézus esetén speciális járulék, nem tartozott a hagyományos végrehajtási módhoz, ezért az

ezzel kapcsolatos téves ábrázolásokra most nem térünk ki. A megfeszítés folyamatát a művészet általában nem ábrázolta. Kivételt képeznek a 14-stációs kálvária-sorozatok a XIII. századtól, ahol a 11. stáció a "Krisztust keresztre feszítik" címet viseli. A többnyire mintakönyvek alapján készült, esetenként szentimentális tömegtermékek számunkra érdektelenek. A barokk művészet néha kísérletezett egy-egy drámai pillanat megörökítésével (pl. Rubens: Fölemelik a keresztet, 1610. Antwerpen), de ez a jelenet ott is hiányzik. A XIV. század végén néhány itáliai mester kísérletezett vele, elég képtelen eredménnyel. Giovanni di Bartolommeo Cristiani festményén (A keresztfeszítés előkészülete, 1398. Esztergom, Keresztény Múzeum) Jézus létrán megy fel a fölállított keresztre, hogy ott aztán fölszögezzék. Nem kell bizonyítani, hogy a végrehajtás így fizikailag kivitelezhetetlen.

Az ábrázolásbeli ellentmondások közül a leglényegesebb maga a kereszt alakja. Az egyetlen elképzelhető - és műszakilag is biztonságosan kivitelezhető megoldás a patibulum ráemelése és rögzítése a stipes bütü-felületére, amiből "T" és nem "+" forma adódik. A stipes elé emelt és "+" alakban rögzített patibulum megvalósítása indokolatlanul bonyolult lenne: "színéről" rászögezni nem lehet (ott van az áldozat feje!), hátoldalról szögelni nem biztonságos (a patibulum külpontosan "lefordul"). A rákötözés az áldozat mozgása miatt az elcsúszás veszélyével fenyeget. Emellett így a stipesnek a patibulum fölötti szakaszának semmi funkciója sincs. A közepen csapolónyílással ellátott patibulum "ráhúzása" az elvékonyított, kihegyezett stipesre, vagy a lapolt kapcsolattal rögzítés szintén szerencsétlen volna: a patibulumnak éppen a nyomatéki szempontból legkritikusabb középső részén indokolatlan és veszélyes keresztmetszet-csökkenést jelentene. Ezt a patibulum keresztmetszeti növelésével lehetne kiküszöbölni, jelentős súlynövekedéssel, ami viszont a hordozhatóságot teszi valószínűtlenné. Egyébként is a csapolás vagy lapolás igényesebb asztalosmunkát feltételez, ami - különösen tömeges - kivégzéseknél nem valószínű. Kr. e. 71-ben, a Spartacus-fölkelés leverésekor rövid idő alatt 6000 rabszolgát feszítettek meg; a római Martyrologium (1939) pedig az Ararát hegyén tízezer keresztfeszített vértanúról tud a 287-ben történt, Diocletianus-féle üldözés idején.

Itt ismét hajlamosak lennénk átsiklani egy - nem elhanyagolható - kérdés fölött: hogyan emelték rá a patibulumot a stipesre? A gerenda a rákötözött, majd rászögelt testtel egy mázsánál is nagyobb súlyú. A kivégzést egy 4 fős csoport hajtotta végre (Jn. 19, 23.). Az analóg építéstechnikai módszerek ismeretében kötelekkel való fölhúzásra gondolhatunk, de ezen belül is kétféle megoldás lehetséges. Az egyik szerint segédállványt (bakot) építenek a stipes fölé, és ezen átvett kötelekkel húzzák föl a patibulumot, majd az állványzatot elbontják. A leírásokban erre semmi utalás nincs. Több, esetleg tömeges kivégzés esetén ez ismét indokolatlanul bonyolult (minden stipes fölé emelt bakot, azok 2-2 függőleges tartóoszlopát le kellene ásni és rögzíteni). Kézenfekvőbb, hogy magát a stipest használják "baknak": a patibulum végeire kötött kötelet a stipes tetején két oldalról átvetik, így két oldalról

végzik a fölhúzást, miközben az egyik hóhér a stipes hátához támasztott létrán állva "beigazítja" és rögzíti a patibulumot. Bizonyíték híján csak föltételezni tudunk egy apró, de nem elhanyagolható technológiai részletet. A leírt ráemelést megkönnyíti, ha a stipes tetejét "L" alakú visszametszéssel alakítják ki, ezzel mintegy fogadó felületet biztosítva a patibulumnak. Ugyanakkor a hátsó, magasabban hagyott rész a fölhúzást is megkönnyíti. Talán egy ilyen megoldásból adódhat a kereszt fölső, túlnyúló szára. Ez persze túl magas nem lehet, mert a fél-keresztmetszet miatt a ráemeléskor letörne. Ide kapcsolódó további kérdés, hogy milyen magas is volt a kereszt. A kivitelezés a minél alacsonyabb stipest indokolná. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy egy ilyen nyilvános kivégzés fontos lélektani mozzanata az elrettentés és a megalázás. Ezt szolgálta az elítélt feje fölé kitett, a bűneit felsoroló tábla is (Jn.19,19-22.). De ennek érdekében a környezetnél lényegesen magasabb keresztet kell készíteni. Jézus esetében mindenképpen egy min. 3 méteres magasságot kell föltételezni. Erre utal, hogy nádszárra tűzött szivaccsal akartak inni adni neki (Mt.27,48.; Mk.15,36.). A szemtanú, János szerint a kereszt "alatt" (és nem mellett) állt Sz. Mária; vagy később: "Föltekintenek arra, akit keresztülszúrtak" (Jn.19,25. ill. 37.).

Az adott, konkrét esetben tehát csak föltételezéseink vannak, de az elmondottakból olyan végkövetkeztetést is sejthetünk, hogy a kereszt- és feszület-ábrázolások első készítői sem ismerték a kivégzési forma tényleges menetét - vagy tudatosan nem akarták azt bemutatni. Furcsa helyzet, hogy egy világméretben térhódító ideológia legelemibb és legáltalánosabb jelképe éppen a kialakuláskor, a kezdeti időszakban nem létezik, később pedig erősen átalakult formában terjedt el. Pedig erről van szó. Az ismert emlékek tanúsága szerint a keresztény ábrázolások első századaiban hiányzik a feszület - de még a kereszt is. A katakombák falfestményei az ószövetségi analógiák mellett számos Krisztus-ábrázolást vagy jelképet tartalmaznak, de a keresztalálra utaló ábrázolás hiányzik. A római S. Pietro alatti helyiségekben került elő egy IV. század eleji mozaik-töredék: Krisztus, mint Sol Invictus. A Krisztus fejét övező nimbusban "+" alakú osztás látható. Ez - és a hasonló ábrázolások sora -nem tekinthető kereszt-ábrázolásnak. Sokkal ősbibb jelképről van szó: a világmindenség égtájakra osztottsága, a középpontban az ábrázolt személlyel (más esetekben kiváltságos városok - Róma, Jeruzsálem - kerültek ilyen "térképészeti" központba). Részben ugyanilyen kozmikus jelvényként értelmezhetők azok a IV-V.századi ábrázolások is, ahol Krisztus kezében "+" alakban végződő bot van (pl. Róma, Probus-szarkofág, Ravenna, Galla Placidia apszisozszoaik, Ravenna, Rinaldus-szarkofág, Konstantinápoly, Niké-szarkofág, stb.). De lehet ez utalás a római légiók hadi (győzelmi) jelvényeire, zászlóira is (labarum). Ez visszavezethető Nagy Konstantin császár látomására, melynek a kereszténység államvallássá tételét tulajdonítják (ld. alább).

Mi okozhatja, hogy Krisztus életének éppen ezt a fontos eseményét az első századokban nem ábrázolták? Ennek ideológiai és történeti magyarázata egyaránt

kimutatható. A keresztény megváltás-tanban nem a keresztalál, hanem a föltámadás áll a középpontban, ezért ennek előzménye, mintegy eszköze, a kereszt itt még alárendelt szerepű. De ne felejtjük el azt sem, hogy ezekben az évszázadokban a római Imperium területén még általános, szégyenletes kivégzési módként ismert a keresztre feszítés. Egy ilyen ábrázolás a nem-keresztény környezet számára aligha lett volna meggyőző propaganda-eszköz. Ennek mintegy bizonyító erejű illusztrációja a római Palatinuson előkerült, 200 körül keletkezett fal-rajzolat, ma a római Kirchner-múzeumban látható. A gúnyrajz egy keresztre feszített szamarat ábrázol, alatta a fölirat: "Alexamenosz imádja az Istenét". A kereszténnyé lett császári apródot nyilván társai "tisztelték meg" ezzel a rajzzal (részletesen ld.: H. Soltin-M. Itkonen: *Graffiti del Palatino*, Helsinki, 1966.). Az egyébként is a rabszolgák vallásaként emlegetett kereszténységről ez volt a véleménye a korabeli elitnek!

A IV.század elején sorsdöntő változás állt be a kereszténység életében és a kereszt-kultuszban egyaránt. Nagy Konstantin császár (306-337) "kiegyezett" a kereszténységgel, mint a Birodalom talán legelterjedtebb, egyben politikailag legkevésbé "veszélyes" misztériumvallásával. A 313-ban kiadott Milánói Ediktum a keresztények számára vallásszabadságot biztosított, majd 313 és 324 között a kereszténység fokozatosan államvallássá vált. Az alapvetően reálpolitikai lépéshez legenda kapcsolódik. A Maxentius-szal 312-ben vívott milviusi csata előtt Konstantin látomásában tüzes kereszt jelent meg "Touto nika" (Ezzel győzz!) felirattal. A jelenetet már Eusebius Egyháztörténete is említi (IX,9.), majd a XIII. századi *Legenda Aurea* részletesen kifejti. Az inkriminált részlet az 1526 körül készült Érdy-kódex magyar fordításában így hangzik: "...jelenék meg őneki álmában az szent keresztnek jegye. Szózatot es halla, mondván: ez szent jegynek erejével győzheted meg az te ellenségedet". Ennek nyomán a katonák a kereszt jelét lobogójukra tűzve "a sereg előtt hordozták vala. És annak miatta Úristen diadalmat ada őneki..." Túl a legenda - műalkotások sorát ihlető - szépségén, a mélyebb tartalmi elemzés más tanulságot is rejt. Mit is jelent ez az utóbbi híradás? Egykori ábrázolásokból tudjuk, hogy a római hadijelvény, a labarum lényegében egy "+" vagy "T" alakban végződő hosszú rúd. A tetején lévő keresztzárta függesztették rá a jelvényt vagy a zászlót. Tehát a labarumra "tűzött" kereszt-jel úgy is értelmezhető, hogy egyszerűen a tartórúdról leszerelték a jelvényt, s csak az üres ("+" alakú) rudak maradtak. Ennek is van szimbolikus, propagandisztikus üzenete: a társ-császárok küzdelmében "Róma nem harcol Róma ellen", az azonos jelvények alatt élő légiók ne fogjanak egymásra fegyvert! Ez az értelmezés magyarázhatja, hogy a "Győzedelmes Krisztus" IV. század eleji ábrázolásaiban (ld. előbb) megjelenik a kereszt-bot, akkor, amikor a keresztet még általános krisztológiai szimbólumként nem alkalmazzák. A legenda ilyen értelmezése, finomítása a lényegen nem változtat: a milviusi győzelem után Nagy Konstantin támogatásával a kereszténység a megtúrt, esetenként üldözött illegális mozgalmából támogatott államvallássá vált. Itt csak megjegyezzük, hogy ugyanez a folyamat 8 évvel korábban (305) játszódott le

Örményországban; itt is egy kereszt-látomásnak és egy csodálatos gyógyulásnak a legendabeli következményeként. Világosító Sz.Gergely tüzes-kereszt látomása nyomán meggyógyítja, majd megkereszteli a korábban őt és a keresztényeket üldöző Trdat királyt. A király halából - a világon először - államvallássá teszi Hajasztánban a kereszténységet. A két legendának sok közös vagy hasonló eleme van.

Az igazi kereszt-kultusz 326-tól kezdődött, amikor Nagy Konstantin "...kéré ő anyját, Szent Elona asszonyt, hogy egyebet benne ne tenne, hanem megkeresné az áldott szent keresztfát... és nagy méltó tisztelettel felmagasztalná őtet" - olvassuk a *Legenda Aureum* Érdy-kódexbeli fordításában. A keresztfa jeruzsálemi megtalálásának a helyén épült meg már 335-re a Szentföld legnagyobb hatású zarándoktemploma, a Szentsír bazilika együttese. A kereszt-kultusz elterjedésében meghatározó szerepük volt a zarándoklatoknak, melyek már ebből a korból is ismertek. A legkorábbi jeruzsálemi Itinerarium (zarándok-útikönyv) 333-ból ismert, míg a zarándoklatokról szóló első útibeszámoló 400 körül keletkezett (*Peregrinatio Aetheriae*). Nyugaton, főleg a gallikán típusú liturgiákban ettől kezdve jelentek meg a Sz. Keresztről szóló himnuszok. A kereszt-tisztelet már Sz. Ambrusnál (339-397) föltűnik pl. a "Iam surgit hora tertia" himnuszban: "Már itt az óra, amikor az Úr Krisztus keresztre szállt...", de megtalálható névtelen kortársainál vagy követőinél is: "A keresztnek gyalázatát elvállaltad emberért, és odaadtad véredet üdvösségünk béreként (0 rex aetérne Domine, V.századi himnusz). A VI. századból már Venantius Fortunatus (535-600) máig is használatos nagypénteki himnuszai (*Vexilla regis*, *Pange lingua*) ismertek: "Királyi zászló jár elöl, keresztfa titka tündököl. Melyen az élet halni szállt, s megtörte holta a halált." (*Vexilla regis*, 1. versszak, Sík S. ford.); vagy: "Ezt a fát az ősszülőknek Alkotónk jelölte meg, mert halált a végzetes fa almájával ettenek; Azt akarta, fának átkát Fának titka törje meg." (*Pange lingua*, 2.versszak, Sík S. ford.). Utóbbiban utalás történik az I.Móz.3,1-15-re. Ez a "bűn fája" - "élet fája" teológiai és ikonográfiai párhuzam első irodalmi megfogalmazása. Nyugattal párhuzamosan a keleti (bizánci) liturgiában is a nagypénteki szertartás része lett a kereszt-tisztelet: "Ma a kereszten függ Az, aki a földet a vizekre függesztette; töviskoronát helyeznek az angyalok királyára..." (*Passio*, 15. antifona, Berki F. ford.). Az örmény egyház a IV-V.században elsősorban a szír liturgikus hagyományokra és irodalomra hagyatkozott. Sz. Efrém (306-373) szír író és költő - sok más mellett - 21 himnuszt is írt Krisztus szenvedéséről és a Sz. Keresztről. Ezek egy része beépült a máig használatos örmény liturgikus énekekbe és szövegekbe.

A ma használatos keresztforma kialakulásához még egy adalék ide kívánczik. Az egyiptomi írásjelek között az "anh-kereszt" (a felső szár helyén gyűrű van) az "élet" jelképe. Az alexandriai (kopt) területen a különböző gnosztikus csoportok hatására - a kereszténység is átvette ezt az ábrát, mint Krisztus = Élet szimbólumot. Betű jelképpé is vált, amennyiben a görög "Kh " és "R" (Khrisztosz) betűk, a "P" és "X" került közös rajzolatba. Az örmény írásban a Krisztus-név (Khrisdosz) kezdőbetűje szintén azonos formájú (a "P" függőleges szára vízszintesen áthúzva). Ezek mellett

az anh-kereszt felső gyűrűje már egy kitárt karú emberalak stilizált képe is lehetne. De a feszület, az alakos kereszt ábrázolásától még messze vagyunk.

Az V-VI.század folyamán már egyre gyakoribb a kereszt, mint "megdicsőült égi jel" ábrázolása - talán utalással a Konstantin-látomásra. Nola-Cimitile Apostol-bazilikájának (430.k.) apszismozaikja e téren típusalkotó. A rekonstrukció szerint a középmezőt köralakú medallion tölti ki, benne ékköves kereszttel, csillagos égi háttérrel. Az alatta lévő alakok (Isten Báránya, Szentlélek galamb képében, felhőből kinyúló kéz) az arianizmussal szemben a Szentháromságban azonos lényegű Isten-Krisztus jelképe. Ez a kereszt-kompozíció Ravennában vált típusá (Galla Placidia kupola, S. Apollinare in Classe apszis, Barbantius-szarkofág födele, stb. Itt már típusról beszélhetünk, amennyiben az ábrázolt kereszt ú.n. latin-kereszt (alsó szára hosszabb), a szárak a végeken megvastagodnak és a sarkokon kis hurokkal zárulnak. Valószínűleg éppen Ravenna közvetítésére az örmény kereszt-kövek (chacskar-ok) mind ilyen megformálásúak.

A kereszt, mint liturgikus szimbólum vagy tárgy nyugaton a VIII. századtól terjedt el. Keleten, a bizánci és a kopt liturgiában a főpap már a VI. század elejétől használta a sztaurost, a kézikeresztet, s oltárkeresztet is ekkortól állítottak. Máig szokás, hogy a bizánci oltárkeresztben ez a szöveg is olvasható: "A te kereszted előtt hódolunk Urunk, és a te szent föltámadásodat dicsőítjük." A VII. század elejétől a főpapok, majd - egyes területeken - papok is mellkeresztet (enkolpion) viseltek. Ez kezdetben ereklyetartó szelence (sztaurotéka) is volt. Konstantinápolyban már 600 körül készítettek olyan enkolpiont, melyen a keresztre feszített (ill. főpapi ruhában a kereszten "trónoló") Krisztust ábrázolja. A VII. századra tehát kialakult a feszület képe. De hol és mikor?

A szakirodalom a megfeszített Jézus első ábrázolását a római Sta Sabina templom egyik kaputábláján véli fölfedezni, készítési idejét 430 körül feltételezik. A meglehetősen furcsa ábrázoláson a teljes háttér-felület kváderkő falazatot jelez. A fal előtt három, timpanonnal lezárt "épületváz" látható, szintén a teljes mezőt kitöltve. Ez előtt áll három, csupasz testű alak, a középső nagyobb, karjuk könyöktől kitárt. A tenyereken (!) néhol látszik a szögezésre utaló jelzés, de a karoknak a mögöttük lévő vázzal semmi kapcsolata nincs. Ikonográfiailag nehezen értelmezhető a jelenet; az elemek egy része kétségtelenül a golgotai jelenetre utal, ugyanakkor annak legfontosabb elemei hiányoznak. Az alakok meztelensége, a fej körüli nimbusz hiánya kétségessé teszi a tábla ilyen korai datálását. A IX-X. századig Krisztust mindig kolobionban (császári köntös) a kereszten "trónolva" ábrázolták. Sokban rokon, de jóval egyértelműbb egy VI. századi szíriai ereklyetartó doboz festett ábrázolása (Vatikán, Museo Sacra). A mellékalakok itt is ruhátlanok, a "+" alakú keresztetekre csak jelzésszerű utalás van. Krisztus kitárt karral, kolobionban áll, a kereszt nem is látszik, csak a fej fölötti tábla a nimbuszban. Fejlettebb, ugyanakkor realiztikusabb az ú.n. Rabula Evangéliumnak az előbbivel egykorú (586) ábrázolása.

Ez a szögezést a tényéren jelzi, a latrok a "+" alakú keresztre a mellnél "X" alakban föl is vannak kötve. Eszerint a festő a teljes kereszt-szerkezet fölállítását föltételezi, ezért érzi szükségesnek a testek rögzítésének ezt a bemutatását. A feszület ábrázolás nyugati kialakulása 150-200 évvel későbbre tehető, és keleti hatásokkal (Alexandria, Észak-Afrika) hozható kapcsolatba. A St. Galleni Evangeliarium képén a keresztben trónoló Krisztus ruháját egy - az egész testen végigtekeredő - gyolcs helyettesíti (mint a befáslizott múmiáknál!). A szimultán kompozíciónak ez az eleme kifejezetten a sírbatételre és a föltámadásra utal.

A frank birodalomban a VIII-IX. századtól kezdték a misekönyvekben a "kánon-kereszten" Krisztust ábrázolni. A frank-római liturgiában az eukarisztikus főima, a kánon kezdete : "Te igitur..." A kezdő "T" betű mint iniciálé fokozatosan keresztté alakult, majd egész-oldalás kánon-képpé növekedett. Naturalisztikus, a szenvedést szemléltető példák a X. századtól ismertek, ezek ikonográfiailag már a ma megszokott megoldást mutatják.

A feszület-ábrázolás egy speciális oldalhajtása a Kümmernis (Wilgefortis, Virgo Fortis) legenda a "megfeszített, szakállas női szentről". A XV. századra a germán területen véglegesedett történetnek nincs valós alapja, eredete viszont figyelmet érdemel. Gualfredus frank püspök a jeruzsálemi zarándoklata idején egy faragott feszületet hozott magával, melyet - a hagyomány szerint - még Nikodémus, Krisztus tanítványa faragott volna. A feszületet a luccai dómban helyezték el. A helyi kegyelet és szemérmesség a kor szokása szerint a corpusra bokáig érő köntöst adott, a lábakra cipőt húzott a fejére koronát tett: ahogyan ezt a korabeli feszületeken megszokta és illőnek tartotta. Az idő múlásával, a X-XI.századra a fedetlen testű, szenvedő Krisztus ábrázolása terjedt el - főleg az Alpoktól északra - miközben a luccai kegyeszobor eredete feledésbe merült. Az északról érkező zarándokok már csak egy köntösbe, cipőbe bújtatott, koronás, "szakállas nőt" láttak benne, s a hozzá kapcsolódó Sz. Kümmernis legenda megszületése sem váratott magára sokat. Maga a legenda a jelen vizsgálatunk szempontjából érdektelen. Kialakulása viszont jól szemlélteti, hogy néhány évszázad alatt a feszület ábrázolások változása milyen következményekkel járt. De - mint láttuk - hasonló átalakuláson esett át maga a keresztforma és a kereszt-szimbolika is.

Az ábrázolások eredetét és változásait felvázoló összefoglalónk alapján megállapítható, hogy a kereszttel, a keresztre feszítéssel kapcsolatos ábrázolásbeli félreértések és tévedések alapja minden esetben a kellő ismeret hiánya volt. Az első évszázadok keresztényei jól ismerték a keresztre feszítést, mint kivégzési módot, annak minden technológiai részletével együtt. A kereszthez, mint szégyenfához kötődő negatív képzetek miatt száadékosan nem ábrázolták Jézus életének ezt a jelenetét.

Nagy Konstantin császár 314-ben - éppen Krisztus és a kereszténység iránti

tiszteletből - eltörölte ezt a kivégzési módot, a végrehajtási mód feledésbe merült. Ha a feszület-ábrázolás legkorábbi dátumaként elfogadjuk az V.századot, akkor is közben több mint száz év telt el. Ha a reálisabbnak tűnő VI-VII. századi ábrázolási időpontokat vesszük alapul, akkor ez a "kimaradó" idő már 2-300 év is lehet. Az ábrázolások tanúsága szerint a feszületek első készítői szinte rekonstruálni próbálták, vagy egyszerűen kitalálták a megfeszítés módját vagy a szenvedéstörténet egyes jeleneteit. Az is megfigyelhető, hogy az ideológia szinte ellentétesen fejlődött a feszület- és a kereszt-ábrázolásnál. Az időben későbbi keletkezésű figurális ábrázolások a keresztben trónoló Megváltó- király képétől (VI.-VII. század) jutnak el a szenvedő Krisztus reális ábrázolásáig (IX-X. század), míg a kereszt-kép fejlődése során a "szégyenfából" lesz "megdicsőült égi jel".